

ДЕР ТУНКЕЛЕР (ЙОСЕФ ТУНКЕЛЬ)

[Переклад із їдишу й передмова

Тетяни Батанової]

ТЕТЯНА БАТАНОВА

Національна бібліотека України

імені В. І. Вернадського

Національний університет

«Києво-Могилянська академія»

taniabatanova@gmail.com

Мандри Біньяміна Четвертого:
з українського хаосу.

Нью-Йорк — Варшава: Мізрах ун майрев,

1920. 91 с.

Розділи 1–7.

Abstract

In 1920, Der Tunkeler (Yosef Tunkel) published his satirical autobiographical novel *Travels of Binyomin the Fourth: from the Ukrainian Chaos* at the publishing house Mizрах and Mayrev (Warsaw, New York).

This text tells the story of a Jew, an average citizen of former Russian Empire, who decided to flee from the danger of 1919 revolutionary Kyiv and start traveling to “where his eyes will guide him.” In Tunkeler’s grotesque narration, the historical events, as well as the urban geography of Kyiv live new revolutionary lives and take surreal, odd and chimerical forms. The Yiddish language of the text is full of modern and revolutionary “useful” terms as *ChK*, *TsK*, *ochered*, *pro-pusk*, *razreshenie*, derived from Russian. The main character, who simultaneously acts as the narrator and reader’s guide to revolutionary Kyiv, quotes Torah, Talmud, Zohar and compiles his own midrash about Jacob who left Beer-Sheba and went to Charan (taking a conclusion that it is more important to leave some cities than to enter any others).

Unlike Mendele Moykher-Sforim’s Binyomin the Third, Tunkeler’s character does not have any comrade who would share his dangerous travels with him. The only permanent companion of Binyomin the Fourth is his own laughter: who laughs at the character himself and his revolutionary everyday habits, as well as the revolutionary chaos, the “civil war on the Jewish street”, and even the drastic problem of pogroms.

Передмова

Майже 100 років тому у видавництві «Мізрах ун майрев» (Варшава, Нью-Йорк) Йосеф Тункель видав під псевдонімом Дер Тункелер короткий сатиричний автобіографічний роман «Мандри Біньяміна Четвертого: з українського хаосу»¹. Дія роману відбувається в Києві 1919 р., а головний герой, від чийого імені йде

¹ В оригіналі їдишем: *Der Tunkeler, Masoes Binyomin ha-Revii: funem ukrainishn khaos* (Nyu-York, Varsha: Mizрах un mayrev, 1920), <https://www.yiddishbookcenter.org/collections/yiddish-books/spb-nybc204358/der-tunkeler-masaot-binyamin-ha-revii-fun-ukraynishen-khaos>.

оповідь, вирішує його покинути: Київ — «розкішне містечко, справжній гай едемський», де, однак, «безперестанку стріляють».

Власне, усе своє життя Йосеф Тункель провів у переїздах, подорожах, пригодах, утечах, одне слово — мандрах. Із різних енциклопедій відомо, що він народився 1881 р.² в Бобруйську (Білорусь). У 16 років обдарований юнак поїхав на навчання до художньої школи у Вільні. Після 1899 р. Йосеф декілька років мешкав у Одесі, де мріяв навчатися далі та присвятити себе малярству, однак через проблеми з зором, широко захоплюючись літературною творчістю, почав писати поезію. Із 1901 р. Тункель публікував свої гумористичні оповідання й фейлетони ідишем у єврейських періодичних виданнях Кракова та Варшави. У 1906—1909 рр. він мешкав у Нью-Йорку й заснував там кілька гумористичних їдишомовних видань³.

Працюючи як редактор, журналіст, письменник, а також художник-карикатурист, Тункель обрав собі робочий псевдонім Дер Тункелер (у перекладі з їдишу — «темний», «темняк»). Також він використовував псевдонім Хойшех (тьмянний, темрявий, чорний, мряка, пільма). Після Нью-Йорка Йосеф Тункель жив у Варшаві й працював у місцевих періодичних виданнях, а під час Першої світової війни ненадовго повернувся до рідного містечка Бобруйська.

Сто років тому, після революційних подій лютого 1917 р., Російська імперія як авторитарна монархія припинила існувати. Завдяки революційній демократизації форми правління різні національні громадсько-політичні рухи й організації, зокрема єврейські, отримали можливість рівноправно брати участь у створенні місцевих національних самоврядних органів та у виборах до загальнодержавних органів влади. Для євреїв революція означала ще й скасування всіх обмежень у громадянських правах, що існували в колишній Російській імперії (обмеження на право обирати місце проживання, обмеження свободи пересування, відсоткові квоти й обмеження на вступ до навчальних закладів тощо).

Відомо, що після революції 1917 р. Йосеф Тункель мешкав у Києві й Одесі. Звісно, його перебування в Україні ще потребує детальнішого дослідження й копітких пошуків у місцевих архівах і бібліотеках, бо поки що про його одеське та київське життя ми знаємо досить мало, окрім неповного переліку й частково змісту його тогочасних творів і брошур. Серед Тункелерових тутешніх гу-

² Деякі видання наводять 1878 р., див.: “Yosef Tunkel — Der Tunkeler,” trans. Eial Dujovny, in *Bobruisk; sefer zikaron le-kehilat Bobruisk u-veneteha (Memorial book of the community of Bobruisk and its surroundings)*, ed. Yehuda Slutski (Tel Aviv: Tarbut ve-hinukh, 1967), 537, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/bobruisk/byb537.html>; оригінал пам’ятної книги івритом і їдишем доступний на сайті Нью-Йоркської публічної бібліотеки: <http://yizkor.nypl.org/index.php?id=2904>.

³ Див. детальніше статті в енциклопедіях: Yechiel Szeintuch, “Tunkel, Yoysel,” *YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, 2010, http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Tunkel_Yoysel; “Тункель Иосеф”, *Краткая еврейская энциклопедия* (Иерусалим: Общество по исследованию еврейских общин, Еврейский университет в Иерусалиме, 1996), 8:1099—1100, <http://eleven.co.il/article/14179>.

мористичних робіт можна згадати невеликі 15–16 сторінкові видання: «Ді рой-те гагоде» («Червона агада») (Одеса: вид. Н. Гальперіна, 1917) та видані в Києві 1918 р. «Ді болшевістіше гагоде» («Більшовицька агада»), «Зумер-леб, даче-гуморескен» («Літечко, дачні гуморески»), «Їдішістен: а монолог фун а ківер юд» («Їдишисти: монолог київського єврея»).

Наприклад, у гуморесці «Їдишисти»⁴ ми прочитуємо й відчуваємо авторове іронічне ставлення до модного тоді серед молоді їдишизму — єврейського національно-культурного руху за всебічний розвиток їдишу в освітній, мистецькій і громадських сферах, а також зацікавлення єврейською народною культурою та фольклором. Єврейська молодь неначе прокинулася й уперше побачила щось цінне в єврейській розмовній мові, яку до того зневажливо могла називати «жаргоном» або ж діалектом німецької. Молоді персонажі цього оповідання обличили своє студентське зацікавлення загальноросійськими демократичними революційними ідеями початку ХХ ст., віднайшовши нове й величне у простому єврейському народному. Для них пошана й захоплення до мови та культури їдиш, збирання єврейських релігійних і побутових предметів, приказок, благословень і проклять стало виявом нової світської єврейськості (*їдишкайт*). Батько, від чийого імені йде оповідь у гуморесці, був здивований такими різкими змінами в молодому поколінні. Раніше молодь частенько могла дорікати їдишомовним батькам їхньою простотою й незнанням російської. Натомість тепер діти та друзі збиралися на поетичні читання їдишем. Новонавернені їдишисти перетворили його дім на таку собі «контору фольклору», а весь сімейний бюджет ішов на збирання, запис і документування єврейської народної спадщини.

Такими Дер Тункелер зображав настрої серед єврейської освіченої молоді й погляди на єврейське національно-культурне життя в Києві 1917–1918 рр. Власне, єврейські історики й етнографи вже перед 1917 р. серйозно збирали і всебічно вивчали єврейську матеріальну та культурно-мовну спадщину. Однією з найбільших і найуспішніших стала Єврейська етнографічна експедиція імені барона Г. О. Гінзбурга на території України, яку в 1912–1914 роках організував і провів Семен Ан-ський⁵. 1917 р. їдишизм входить і в політичну площину: до програм і порядку денного більшості тогочасних єврейських партій (соціалістичних

⁴ Оригінал оповідання їдишем можна прочитати в академічному виданні творів Дер Тункелера: Der Tunkeler (Yosef Tunkel), *The Book of Yiddish Humoresques and Literary Parodies: A Selection of Humorous Writings on East European Jews and Their Culture in Interwar Poland*, ed. Yechiel Szeintuch (Jerusalem: Magnes Press, 1990), 122–130.

⁵ Детальніше про експедицію див. видання: Ірина Сергеева, *Архівна спадщина Семена Ан-ського у фондах національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського* (Київ: Дух і Літера, 2006) 544 с.; Александр Канцедикас и Ирина Сергеева, ред., *Альбом еврейской художественной старины Семена Ан-ского. The Jewish artistic heritage album by Semyon An-sky* (Москва: Мосты культуры, 2001); Наталия Риндюк, пер., Ирина Сергеева и Наталия Риндюк, публ., “Письма Лейви-Ицхока Вайнштейна Семёну Акимовичу Ан-скому”, *Judaica Ukrainica* 4 (2015): 137–162, http://judaica.ukrainica.ukma.edu.ua/sites/default/files/files/JU_4_2015_Serheyeva_and_Ryndiuk.pdf.

або ж народницьких), зокрема до політичних концепцій *національно-культурної автономії* та близької до неї *національно-персональної автономії*.

Саме Київ 1917 р. став не лише значним осередком розвитку ідей їдишизму та єврейського автономізму, але й очікуваним місцем утілення цих ідей у життя. З липня 1917 р., коли Тимчасовий уряд визнав Українську Центральну Раду своїм представником⁶, п'ять єврейських партій: Бунд (Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії), Єврейська соціал-демократична робітнича партія Поалей Ціон («Робітники Сіону»), Об'єднана єврейська соціалістична робітнича партія (ОЄСРП, інша назва — Фарейнікте), Єврейська народна партія (Фолкспартей) і сіоністи — брали безпосередню участь у роботі Української Центральної Ради. Саме завдяки їхній активності в законодавчій і виконавчій діяльності української влади 15 липня 1917 р. вперше в історії було призначено віце-секретаря з єврейських справ (пізніше — генерального секретаря й міністра єврейських справ на чолі однойменного міністерства). Міністерство єврейських справ прагнуло зосередитися на створенні й розбудові єврейської національно-персональної автономії, яка ґрунтувалася б на демократичних реформованих *кегілах* (громадах), модерній єврейській загальній обов'язковій державній освіті та рівних правах їдишу в громадському й політичному житті⁷. 2 грудня 1917 р. Центральна Рада ухвалила Закон про утворення єврейських громадських рад і проведення виборів їхніх членів, а 9 січня 1918 р. — Закон про національно-персональну автономію. Їдиш отримав статус однієї з офіційних мов Української Народної Республіки поруч із українською, російською та польською мовами.

Розквітом їдишизму та сприятливою демократичною атмосферою в Києві можна пояснити й те, що в січні 1918 р. була створена й почала діяти позапартійна громадсько-культурна організація — єврейська Культур-Ліга⁸. Їдишисти об'єдналися, щоб розбудовувати різноманітні сфери єврейського культурного життя: освітню, бібліотечну, музичну, театральну, мистецьку, літературну й видавничу. У 1918–1920 рр. у містах і містечках України діяло понад сотню відділень Культур-Ліги з єврейськими бібліотеками, початковими школами тощо. Завдяки Культур-Лізі в Києві було відкрито Єврейський народний універси-

⁶ Див.: «Постанова Тимчасового Уряду про затвердження Генерального Секретаріату» та «Другий Універсал Української Центральної Ради», в *Українська Центральна Рада: Документи і матеріали* (Київ: Наукова думка, 1996), 1:163–168.

⁷ Див. спогади першого міністра з єврейських справ Моше Зільберфарба: Moses Silberfarb, *The Jewish Ministry and Jewish National Autonomy in Ukraine. Kiev, 1918/19* (New York: Aleph Press, 1993), 34–37, 46–48, 106–112.

⁸ Див. детальніше тут: Ганна Ривкіна, «Феномен Культур-Ліги. Незалежна організація єврейської культури та освіти. Документи, дослідження, історія видавничої діяльності», *Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського*, <http://www.nbuv.gov.ua/node/1918>; Гітель Казовський, упор., *Культур-Ліга: художній авангард 1910–1920-х років*, наук. ред. Степан Захаркін та Ірина Сергеева (Київ: Дух і Літера, 2007); Гітель Казовський, *Книжкова графіка митців Культур-Ліги*, художник Пінхас Фішель, (Київ: Дух і Літера, 2011).

тет, єврейську гімназію, учительську семінарію, курси підготовки єврейських учителів, видавництво «Культур-Ліга», яке видавало їдишем найрізноманітніший спектр друкованої продукції: художні твори єврейських письменників, переклади світових класиків, підручники та ін. Це видавництво було ліквідовано вже в радянський час — 1930 р. У Радянському Союзі Культур-Ліга припинила існувати внаслідок радянізації та пролетаризації вже на початку 1925 р. Однак вона й далі діяла у 1920—1930-х рр. у різних містах і країнах Європи й Америки.

Незважаючи на серйозне законодавчо-адміністративне підґрунтя для толерантних, доброзичливих відносин між різними націями в Україні⁹, яке заклала ще Українська Центральна Рада, міжнаціональні стосунки, особливо на низовому сусідсько-побутовому рівні, починали поступово псуватися. Цьому, серед іншого, сприяли різкі революційні зміни влади та збройна боротьба.

Варто бодай побіжно згадати хронологію тогочасних подій. У Петрограді відбувся більшовицький переворот. Тимчасовий уряд було повалено. Замість нього було сформовано Раду народних комісарів Росії. Російський радянський уряд розпочав відкриту війну проти Української Центральної Ради, а згодом і проти проголошеної в січні 1918 р. Української Народної Республіки. Тож від кінця січня до березня 1918 р. через наступ червоних військ Центральна Рада вимушено перебувала поза Києвом. 29 квітня 1918 р. відбувся переворот у Києві, внаслідок якого за підтримки німецьких військових до влади прийшов Павло Скоропадський, проголошений гетьманом. Невдовзі він узагалі скасував Закон про національно-персональну автономію в новоствореній Українській державі. У грудні 1918 р. до Києва повернулися представники Української Народної Республіки, оголосивши тимчасову революційну владу Директорії. Уже в лютому 1919 р. Директорія була змушена полишити Київ і переїхати до Вінниці, оскільки до Києва з Росії та сходу України увійшла Червона армія. У серпні 1919 р. до Києва з одного боку увійшла союзна Директорії Галицька Армія, а з іншого — армія Збройних сил Півдня Росії (Білого руху). Навколо Києва діяли та збирали свої загони численні повстанські ватажки, які виступали проти тієї чи тієї влади, самопроголошені отамани, а південніше — анархістсько-повстанські загони Нестора Махна.

Революційну збройну боротьбу різних рухів і сил за владу супроводжували звинувачення своїх опонентів у «контрреволюційності», а наведення ладу після здобуття влади — насильницьке утихомирення населення. Регулярні частини чи отаманські загони, підпорядковані різним владам, могли вчиняти розправи, щоб начебто придушити якийсь справжній або уявний заколот. Нерідко такі розправи перетворювалися на жорстокі звірства й погроми, а звинуваченнями в «контрреволюції» при цьому стереотипно могли ставати цілі групи

⁹ Детально про історію цього періоду та українсько-єврейські стосунки див.: Генрі Абрамсон, *Молитва за владу. Українці та євреї в революційну добу (1917–1920)*, пер. Антона Котенка, Олександра Надтоки; за наук. ред. Тетяни Батанової, Наталії Риндюк (Київ: Дух і Літера, 2017).

національних чи релігійних меншин. Разом із революцією та сподіваннями могли прийти контрреволюція й розчарування, а прості громадяни, далекі від будь-якої інтелектуальної революційності, щоби бодай якось пояснити собі навколишній гармидер, могли звинувачувати своїх сусідів не лише в більшовизмі, але й у буржуазності. Це залежало від того, якого політичного курсу на той момент дотримувалася влада і кого вважали «контрреволюціонерами».

У революційному Києві 1917 р. Йосеф Тункель заснував періодичне гумористичне видання їдишем «Ашмдай» (Асмодей — демон-спокусник). Дер Тункелер одночасно був редактором, художником-ілюстратором, а також автором більшості матеріалів (у цьому журналі він також використовував свій другий псевдонім Хойшех). Не відомо достеменно, коли саме 1917 р. почав виходити «Ашмдай»¹⁰. У першому числі, яке, імовірно, можна датувати другою половиною 1918 р., у редакторській колонці під назвою «Ювілей Ашмдая» жартівливо зазначено, що найперший номер вийшов рік тому, а потім трапилася перерва на цілий рік. Такій перерві, згідно з цим текстом, позаздрить не одна газета чи журнал, бо ж упродовж цього року «Ашмдаю» «не довелося мати жодних справ із жодним із 689 урядів та реквізиціями, жодними гайдамаками та *большевиками*, жодними покараннями та *нальотами*»¹¹. Однак Ашмдай нікуди не зникав, його сміх можна було постійно почути на мітингах, протестах, мирних конференціях, виборах, у громадах, серед усіх партій і фракцій, в умовах страшної громадянської війни та братовбивства, серед усієї геєни вогненної, яку створив не він, а люди. Пекло було настільки справжнім, що навіть Ашмдай утік до свого демонського пекла на відпочинок¹².

Сміх міфологічного демона Ашмдая був вільним, усепроникним і водночас відстороненим. Він не жалів нікого: ані, так би мовити, чужих, ані своїх. Дер Тункелер сміявся з усіх тогочасних єврейських партій, політиків і з таких революційних подій, з яких ніколи не спало б на думку сміятися. Нам не відомо, чи належав Йосеф Тункель до якоїсь із єврейських чи неєврейських партій того часу, хоча ми знаємо про його свідомий вибір на користь їдишу, єврейської народної мови. Хоча навряд чи сам він вважав себе їдишистом у тому модерному розумінні, яке було популярним серед революційної єврейської інтелігенції й молоді.

У романі «Мандри Біньяміна Четвертого: з українського хаосу» оповідач зазначає, що він провів у Києві останні два роки. Дія твору розгортається в революційному Києві 1919 р., коли головний герой вирішує втекти від небезпеки в

¹⁰ У відділі фонду юдаїки Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського зберігається лише 3 номери видання. Судячи зі змісту, їх можна датувати листопадом-груднем 1918 — початком 1919 рр., тобто часом, коли гетьман Павло Скоропадський зрікся й утік із Києва, і до міста прийшла Директорія. Див.: Der Tunkeler, redactor, G. M. Goldfayn, aroysgeber, *Der Ashmday: zhurnal far humor un satire*, [1918?], vols. 1–3.

¹¹ *Der Ashmday: zhurnal far humor un satire* 1, [1918?], 3.

¹² Там само.

цьому місті й податися в мандри, «куди очі вестимуть». Історичні події й міська географія Києва живуть своїм революційним життям і набувають химерних форм у гротескному наративі Дер Тункелера. Читачі бачать історичні назви й місцевості, як-от Майовка (район Кадетського гаю та Шулявки), Поділ, бендерські казарми тощо, однак поринають і в певну революційну казковість простору: наприклад, оповідач може вибігти та звернути з Володимирської одразу на Хрещатик. Історичний контекст існує, але він сатирично й художньо розмитий, а жодна згадана подія не прив'язана до якогось конкретного часу. Тому не варто в усьому вірити Тункелеру на слово, адже не кожен зі згаданих на перших сторінках роману «77 великих людей» доходив до Києва та змагався за нього безпосередньо в межах міста. Звісно, навіть далекі отамани могли думати та мріяти про Київ, або ж лякати, що підуть на столицю.

Автор докладає всіх зусиль, щоб ніяк не виявити автобіографічності чи якогось особистого погляду. Головний герой — ніякий не герой, він ніде не виказує своєї героїчності. Він пливе за течією, намагаючись жодним чином не вирізнятися, він поводить як простий обиватель, середньостатистичний громадянин під час революції та громадянської війни. На роботу він повзе, як черепаха, і всі так повзуть, бо зовсім не певно просто встати та йти, коли навколо безперестанку стріляють, а в кожному вбачають контрреволюціонера. Вочевидь, це такий сатирично-фейлетонічний прийом, щоби всі читачі, що пережили схожі події, могли поринути в них ізнов і пережити свої відчуття. Або ж щоби мешканці Варшави чи Нью-Йорка, які читали газетні новини про «російську революцію 1917 року» та події 1919 р. чи статистику загиблих і погромлених на теренах колишньої Російської імперії, могли уявити життя простого єврея в революційному хаосі.

Що ми знаємо про особисте життя героя? Зовсім небагато. У нього, як і в більшості звичайних громадян середнього віку, є дружина й діти (про вік ми, щоправда, теж нічого не знаємо, крім «середності»). Ми не знаємо, як звати його дружину. Вона жодного разу не бере слова, Тункелер лише зрідка переказує її дії, наприклад наказ чоловікові, щоби не насмілювався прийти додому з кулею в боці. Скільки в них дітей і якого вони віку, теж невідомо. Ми знаємо лише, що вони мають дочку — дівчину, до якої залицяється якийсь парубок, чий родич має іншого родича, який по блату домовляється про щось для нашого головного героя в одній із численних радянських установ.

Де ж працюють громадяни під час революції? Адже за нового порядку старі ремесла та звичайні роботи відживають своє, а всі гарують у дуже продуктивних галузях. Наприклад, герой роману працює «на таку галузь, яка має забезпечувати населення продуктами першої необхідності», «у дослідній комісії при статистичному бюро, що реєструє всі продовольчі картки тих категорій громадян, які не мають жодного права отримувати восьмушку хліба і які повинні пред'явити якесь посвідчення, що вони цю восьмушку хліба таки не отримали». У такому самому стилі Дер Тункелер висміює й інші новації нової прогресивної

дійсності, зокрема *очередь*¹³, *пропуск*, *разрешеніє*, *літеру* (на відрядження), *хороший поведеніє*, *благонадьбожность*, *охранну грамоту*, *обиск*¹⁴ та ін.

Через походи до різноманітних, незліченних, схожих за назвами й незрозумілих за функціями радянських установ таки розкривається хоч якась біографія, місце походження нашого героя. Через особливість діалектної вимови чи, можливо, через притаманну литвакам надмірну раціональність¹⁵ в абсурді революції він неприпустимо помиляється: плутає ЦК і ЧК, два різні державні органи.

За жанром твір «Мандри Біньяміна Четвертого» можна класифікувати як короткий пародійно-сатиричний модерністський роман, кожен розділ якого можна вважати окремим твором — фейлетоном із використанням гіпербол, каламбуру, гри слів і гротеску. Дійсність навколо головного героя-оповідача, разом із яким читачі мандрують, повзуть, здобувають пропуск, стоять у черзі чи в самообороні, ведуть діалоги, сповнена абсурду й хаосу.

Назва роману одразу нагадує, що в історії вже існували попередні три мандрівники Біньяміни, двоє з яких — історичні особи, а третій — літературний персонаж. Біньямін Перший із Тудели жив у XII столітті, здійснив паломництво до омріяної Землі Ізраїля, відвідав дорогою Марсель, Рим і Константинополь. Його подорожні нотатки «Книга мандрів» («Сефер га-масаот»)¹⁶ виходили друком різними мовами в різні часи. Біньяміном Другим називають Ізраєля Йосефа Біньяміна, який походив із Молдови. 1845 р. він вирушив на пошуки «втрачених» десяти колін Ізраїлевих, мандрував Єгиптом, Палестиною, Сирією, Вірменією, Іраком, Іраном, Курдистаном, Індією, Афганістаном, Італією, Тунісом, Алжиром і Марокко. Його книгу вперше видали в перекладі французькою 1856 р., а івритом — у 1859 р.¹⁷ 1878 р. «дідусь єврейської літератури» Менделє Мойхер-Сфорім написав гумористичну фантазмагорію «Мандри Біньяміна Третього» («Масоєс Бінйомін га-шліші»), а в 1885 р. цей роман було опубліковано польською мовою під назвою «Єврейський Дон Кіхот»¹⁸.

¹³ Це слово, вочевидь, було так широко розповсюджене, що увійшло в їдиш саме в такому вигляді, хоча з російської мови прямих запозичень до їдишу не так вже й багато, порівнюючи з українською, польською й білоруськими мовами, які століттями давали їдишу слов'язми.

¹⁴ Останні слова не увійшли до їдишу, однак автор транслітерує їх єврейською абеткою та передає в такому звучанні.

¹⁵ Литвак — єврей родом із Литви чи Білорусі. Українські євреї, які переважно були хасидами, стереотипно кепкували з литваків, їхнього діалекту та вимови, а також підвищеної раціональності.

¹⁶ 1543 р. його текст івритом було видано вперше, пізніше — латиною, а в 1881 р. вийшов російський переклад «Путешествие рабби Вениамина Тудельского». Див.: «Биньямин из Туделы», *Краткая еврейская энциклопедия*, 1:436–437, <http://www.eleven.co.il/article/10635>.

¹⁷ Див.: «Биньямин II», *Краткая еврейская энциклопедия*, 1:435–436, <http://www.eleven.co.il/article/10634>.

¹⁸ Див.: «Менделє Мохер Сфарим», *Краткая еврейская энциклопедия*, 5:245–250, <http://eleven.co.il/jewish-literature/in-yiddish/12711>.

Писання літературних «мандрів Біньямінів» стало дуже популярним¹⁹. Кожний наступний автор мандрів прагнув додати свій контекст. Наприклад, у тексті Дер Тункелера іронічно згадано всіх попередників: і Біньямінів, і просто всесвітньо відомих першовідкривачів — проте його Біньямін Четвертий вважає себе найбільшим серед них усіх. Ясна річ, із різних комічно революційних причин. На відміну від класичного Сервантесового Дон Кіхота чи навіть «єврейського Дон Кіхота» Менделе Мойхер-Сфоріма, головний герой Дер Тункелера проходить своїми мандрами та пригодами без вірного супутника Санчо Панси або ж Сендерла. Жодного вірного приятеля в усіх мандрах-поневір'яннях Біньяміна Четвертого читачі дійсно не зустрічають. Якщо, звісно, не вважати за такого подорожника його власний сміх — невичерпний гумор, сатиру й іронію щодо всіх революційних подій і несподіванок.

Стилістично текст Тункелерових «Мандрів» схожий на усну історію, розповідь, розмову з нагадуваннями про важливі теми, які могли загубитися в хаосі подій і думок. Як і в будь-якій дружній розмові-оповіді, автор наче й дотримується її головної лінії, але відволікається на цікавинки. Інколи його свідомість говорить із нами короткими репортажними реченнями.

В інших місцях автор у найкращих юдейських традиціях вивчення та тлумачення священних текстів переходить на стиль мідраша: бере івритомовну цитату з Тори, тлумачить її по-своєму, надає історію-приклад із революційної буденності й робить мораль-виновок. Для створення комічності Дер Тункелер використовує всілякі високі релігійні поняття-гебраїзми й івритомовні крилаті вислови та цитати з Тори (П'ятикнижжя), Талмуду, кабалістичного Зогару. Схожі прийоми любив використовувати й Шолом-Алейхем. Особливо це стосувалося простих персонажів його творів, які в буденних ситуаціях переходили на високий біблійний стиль.

Завдяки власному мандрівному життю й освіті Йосеф Тункель володів багатьма мовами. Тому він вставляє до свого твору *тайч* (тлумачення) за допомогою певних польських (наприклад *пшепустке*) чи німецьких слів, щоб пояснити поняття «посвідчення», «путівка» тощо варшавському чи німецькому єврейському читачтву. Цитати й гасла з навколишнього неєврейського середовища автор наводить російською або українською в безпосередній транслітерації або ж у своєрідному розумінні та з характерною вимовою, переданою єврейською абеткою. Так само він не перекладає їдишем різноманітні радянські абрєвіатури, а просто подає їх єврейськими літерами. Інколи він їх тлумачить, але частіше просто ними грається.

¹⁹ Цікаво, що Дер Тункелер став не єдиним, хто написав «Мандри Біньяміна Четвертого». Єврейський письменник Цві Прейгерзон (1900–1969 рр.), родом із Шепетівки, у Радянському Союзі 1927–1934 рр. писав івритомовні оповідання й видавав їх за кордоном, бо тематика оповідань була аж ніяк не радянсько-пролетарською. Цикл оповідань він об'єднав під назвою «Мандри Біньяміна Четвертого». Див.: “Прейгерзон Цви”, *Краткая еврейская энциклопедия*, 6:755–757, <http://www.eleven.co.il/?mode=article&id=13306&query=%CF%D0%C5%C9%C3%C5%D0%C7%CE%CD>.

Щоб уникнути всіляких непорозумінь, варто одразу роз'яснити, як я вживатиму певні назви й поняття. Завданням цього перекладу було зробити частини роману Дер Тункелера «Мандри Біньяміна Четвертого» доступними для дослідників історії, мови й культури, ознайомити їх з унікальним джерелом. Через це в перекладі українською збережено слов'янізми та навіть певні русизми, яких уживає автор. Він користувався ними свідомо, щоб якомога краще зобразити місцевий революційний колорит. Цитати з російськомовних чи україномовних гасел і пряма мова, які він передає за допомогою єврейської абетки, коли очевидно, що їх було транслітеровано з російської, української чи суржикку, я подаю у зворотній транслітерації кирилицею, а не в перекладі українською з оригіналу. Так само збережено авторську стилістику, зокрема в його вислові «на Україні», а слово «жид» (та похідні від нього) вжито лише там, де автор цитує якісь репліки з російської мови й пише їх єврейською абеткою. Слово *rus* перекладено тут як «*рускі*», а не «росіянин».

У цьому перекладі Дер Тункелер і Біньямін Четвертий повертаються до Києва майже за століття після своєї появи²⁰. «Мандри Біньяміна Четвертого: з українського хаосу» — цікаве й досі не вивчене їдишемовне джерело з історії євреїв України в добу революції. Роман сатирично показує не лише революційний хаос, а й повсякдення та побут киян, всі супротивні політичні партії (включно з усіма єврейськими) та рухи, військові й отаманські загони, що намагаються діяти в Києві чи оволодіти ним. Герой роману дозволяє собі сміятися не лише з себе, українського хаосу, «власної громадянської війни на єврейській вулиці», а й навіть із дражливого питання погромів.

²⁰ Частково, бо переклад охоплює поки що лише перші сім із усіх сімнадцяти розділів.

Розділ перший Київ

Я мушу почати з Києва.

У Києві я провів останні два роки. Славне, далебі, розкішне містечко, справжній гай едемський, а що з того? Увесь час там я мав чуття, неначе от-от мені хтось устромить ножа під бік.

А більше — нічого.

І ще мав чуття: от-от мене продірявить якась куля; от-от розірвуся від якоїсь гранати, й розлетяться мої органи навсібіч, або буду засипаний якоюсь п'ятиповерховою кам'яницею й похований заживо.

А все тому, що в Києві безперестанку стріляють.

А коли стріляють, то таки не певні за своє життя.

А як не певні за життя, кажуть *віде*¹, і я безперестанку проказував *віде*.

В історії не раз траплялося, що за велику людину билися сім міст².

Київ — це місто, за яке б'ються сім великих людей, та й не сім, а сімдесят сім.

Петлюра, Гетьман, Троцький, Денікін, Махно, Григор'єв, Зельоний, Струк, Ангел, Соколовський, Раковський, і хто тільки не...

Й ось так живеться в Києві, як там кажуть, *подьонно* — від дня, значить се. Я думаю, що живуть погодинно. А проте живуть.

Мій спосіб життя.

Уранці, як водиться, я встаю та йду собі до роботи. Усе-таки треба працювати, а моя праця дуже продуктивна. Я працюю на таку галузь, щоб забезпечувати населення продуктами першої необхідності.

Тож, наприклад, я працюю в дослідній комісії при статистичному бюро, що реєструє всі продовольчі картки тих категорій громадян, які не мають жодного права отримувати восьмушку хліба і які повинні пред'явити якийсь посвідчення, що вони цю восьмушку хліба таки не отримали.

Зодягаюся *бекіцер*³, бо багато вбрання в мене нема, за це вже піклуються комуністи.

Від сніданків я утримуюся, бо це буржуазні пережитки. Виходжу я собі на вулицю, й мені треба звернути за ріг, на шлях до Подолу. На розі вулиці стоять солдати та стріляють із рушниць. Підходжу я до них і питаю: «У кого це ви стріляєте?» Відповідають, що це вони стріляють у тих солдатів-контрреволюціонерів, що там, на тому розі, стоять і стріляють сюди. Питаю: «Звідки ви знаєте, що ті солдати — контрреволюціонери?» Відповідають: «Як це? Оскільки вони

¹ *Віде* або *відуй* (з іврити — «зізнання, сповідь, каяття») — назва різних юдейських молитов, які читають у певних випадках перед смертю.

² Імовірно, тут ідеться про давньогрецького поета Гомера та сім грецьких міст, які сперечалися між собою за право називатися його батьківщиною.

³ З ідишу — «коротко, скоро».

стріляють сюди, то, звісно, це — контрреволюціонери. Який це божевільний стрілятиме отак просто у вулицю?»

Підходжу я до тих солдатів, що на тому розі стоять і стріляють, і питаю: «*Товарищі*, чого ви стріляєте?» Кажуть вони, що це вони стріляють у тих солдатів-контрреволюціонерів, що там, на тому розі, стоять і стріляють сюди. Питаю: «Звідки це випливає, що ті — контрреволюціонери?» Відповідають: «Як це? Який це божевільний стрілятиме отак просто у вулицю? Не інакше — контрреволюціонери». Бачу я, що тут не пройду, беруся йти іншою вулицею на Поділ. Можна пройти Володимирською⁴. Однак на Володимирській розбунтувалися солдатські полки: Тарашанський полк і 108-й стрілецький полк; вони кажуть, що горою стоять за радянську владу, *і вообщє!* Вірять у соціалізм, комунізм, інтернаціоналізм *і тому подобноє!* І що з того? Вони вимагають, щоб розігнали *чрезвычайку*, вирізали всіх комісарів, інтелігентів, євреїв, *і больше нічево!*

Вони, солдати, собі забарикадувалися в бендерських казармах⁵ і стріляють звідти з кулеметів. Та прийшов великий загін матросів і артилерія, оточили бендерські казарми й стріляють туди з гармат. Вони, матроси, кажуть, що вони майже одностайні з резолюцією повстанців, але що ж? Замість того, щоб різати євреїв, треба тільки грабувати. А як солдати не хочуть так, то і стрілянина, ревіння гармат — весело.

Тільки кого це обходить? Я поспішаю на роботу, усе-таки треба ж допомогти розбудувати *продукціон* країни. Вертаюся я на *Маєвку*⁶, щоб вихопитися на Хрещатик, а звідти — на Поділ. Але є таке припущення, що з Маєвки бомбардують місто з важких гармат. Петлюрівські банди рвуться в місто, хочуть зайняти Київ і принагідно вирізати євреїв тисяч тридцять. А це зовсім небагато для Києва. Для Києва — це просто дріб'язок, порівнюючи з Проскуровом, Уманню,

⁴ Тут може йтися про власне авторову або ж протонародну назву вулиці Кадетське шосе (сучасний Повітрофлотський проспект і вулиця В'ячеслава Чорновола), де була будівля Володимирського Київського кадетського корпусу (тепер — Міністерство оборони України).

⁵ Споруди бендерських казарм були розташовані на території кварталу між сучасними вулицями Григорія Андрюшенка, Никифора Шолуденка, Маршала Рибалка та В'ячеслава Чорновола. Див.: Михайло Кальницький і Юрій Тинченко, "Г. Андрюшенка, 4: Міські Казарми 2-ї пол. 19 ст. — 1911, в яких містилися 132-й Піхотний Бендерський полк, 1-й Український Козацький Полк ім. Гетьмана Б. Хмельницького, нацистський табір", у *Звід пам'яток історії та культури*, <http://pamyatky.kiev.ua/streets/andryushchenka/miski-kazarmi-2-yi-pol-19-st-1911-v-yakih-mistilisya-132-y-pihotniy-benderskiy-polk-1-y-ukrayinskiy-kozatskiy-polk-im-getmana-b-hmelnitskogo-natsistskiy-tabir>.

⁶ Маєвка — це, імовірно, Майовка, розмовна назва району Шулявки й так званого Кадетського гаю. Автор міг мати на увазі повернення до Брест-Литовського шосе (сучасний проспект Перемоги) в місці перетину з Кадетським шосе (вулицею В. Чорновола й Повітрофлотським проспектом). У Києві дотепер існує назва мікрорайону — Першотравневий масив. Про походження назви та традиції «майовок» у Києві див. детальніше статтю: Станіслав Цалик, "Першотравень 1917 року: як у Києві святкували перший день праці", *BBC Україна*, 1 травня 2017, <http://www.bbc.com/ukrainian/blog-history-39765065>.

Новоградом-Волинським... Але ввійти до Києва так легко не дається, бо якраз навпроти, зі *слободського*⁷ боку, стоять махновські банди й бомбардують місто з двох панцерних потягів.

Махновські банди згодні, що «Бей жидов, спасай Росію!», так у чому ж річ? Тридцять тисяч євреїв — це трошки забагато, вистачить і двадцять.

Арсенал на Печерську знову зайняли *большевики* і перед своїм відступом вивозять у повітря порохіві склади.

У такому гармидері трошки не певно за своє життя. Не завадило б мати панцерний автомобіль, щоб їхати до роботи, але оскільки жодного панцерного автомобіля в мене нема, я простягаюся на землі додолу животом і повзу собі до роботи на Поділ. Усе ж таки певніше. Тим паче, моя дружина суворо наказала мені, щоб я не насмілювався прийти додому з кулею в боці.

Усі київські мешканці повзають так рачки.

Кожен сам собі черепаха.

Повзу я.

Дорогою тим часом — кілька *облав* на мене. Чотири уряди перехоплюють мене, мобілізують мене до своїх армій; п'ять урядів ловлять мене, щоб я рив для них окопи; сім урядів беруть мене одразу на роботу. Вісім разів беруть мене як заручника. *Белогвардейці* — як пролетаря, *большевики* — як контрреволюціонера й буржуя, українці — як *русского, рускі*— як *самостейника*, самостійники — як денікінця, керенця, корніловця, а на додаток комуністи — як сіоніста⁸.

Облави Єврейської комуністичної спілки на сіоністів! Дякувати Богові, власна громадянська війна на єврейській вулиці. Не згірш від інших людей.

Та оскільки я таки повзу, як черв'як, то я собі спокійно вислизнув з усіх лих і далі поповз на роботу на Поділ.

Проте на краю Подолу, біля Куренівки⁹, ріжуть євреїв. Значить, гої¹⁰ з до-вколишніх сіл незадоволені *комуною*, то й утопили вони біля Межигір'я судно¹¹ з

⁷ У Києві є декілька різних слобідок. Імовірно, тут ідеться про Кухмістерську слобідку, історичний район Києва, що виник іще у XVIII ст., має свою залізничну станцію, відкриту ще в 1909 р., сучасна назва якої — «Лівий берег».

⁸ Тут, очевидно, йдеться саме про «єврейських комуністів», тобто Комфарбанд або ж Їдкомфарбанд (Єврейську комуністичну спілку), яку створили навесні 1919 р. представники лівого крила Бунду та Фарейнікте. Комфарбанд проіснував до серпня 1919 р., поки не влився до Комуністичної партії (більшовиків) України. Про Комфарбанд див.: Matityahu Mintz, “Komfarband,” *YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe* (New Haven: Yale University Press, 2008; online ed., 2010), 2010, <http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Komfarband>.

⁹ Куренівське повстання селян проти більшовиків 9–10 квітня 1919 р. під керівництвом отаманів Ілька Струка, Овсія Гончара (Бурлаки або Батрака) та Данила Терпила (Зеленого). Повстанці на короткий час взяли велику частину Києва, а не лише Куренівку.

¹⁰ Неєвреї.

¹¹ 6 квітня 1919 р. зеленівці заблокували Дніпро. Два дні потому вони захопили пароплави «Козак» і «Барон Гінзбург». Пасажирів-християн відпустили, а євреїв, що були на обох судах, втопили. Ілля Чериковер пише про 94 людей. У єврейській історіографії ця подія отримала

євреями. Китайці з Червоної армії¹² підпалили їхні села — селяни вирізали всіх євреїв із Межигір'я — київська *чрезвычайка* послала туди каральну експедицію з прокламаціями й агітаторами, які повинні їх просвітити й агітувати. До тих перших селян пристали селяни з інших сіл, розлучені на дорожчечу, й ідуть до Києва помститися євреям.

Коротше кажучи, я побачив, що на роботу я сьогодні вже не прибуду, та й поповз назад додому.

Прибуваю я додому й стукаю у браму. На ніч там двері й ворота забито й забарикадовано. За брамою у дворі стоїть дворова охорона — сусіди з рушницями та всілякою зброєю. Почувши мій стукіт, починають там барабанити в *тазік*. У кожному дворі висить якийсь тазік, стара ванна чи ж шматок бляхи. Здіймають *тревогу*. Дворова охорона починає стріляти. Приходить патруль і також починає стріляти. Дворова охорона вважає, що то напад бандитів, і зачинає стріляти ще більше. Стріляють так довго, поки не розстрілюють ворота, після чого я прошмигну в середину просто в підвал до своєї жінки та дітей (треба вам сказати, що я вже давно живу в підвалі. Недаремно мої друзі мене перейменували, називаючи іменем відомого німецького письменника — Келерман¹³).

Моя жінка стрічає мене з радістю, й ми обоє беремося перевіряти моє тіло, чи нема в нім часом якоїсь кулі або ж чи не стирчить у ньому шматок гранати. Я перераховую свої 248 органів і 365 сухожилків¹⁴ і хочу вкластися спати. Каже мені моя дружина, що сьогодні вона мені дасть вечеряти: вона дістала хліб. Як? Невже? Оповідає вона мені радісну звістку: вона стала в *очередь* на хліб. Була вона 78-ою в черзі й уже майже втратила надію його отримати. Аж ось хтось кинув якусь бомбу і вирвав із тієї черги десь 60 людей, убивши на місці. Таким чином, стала вона серед перших і отримала восьмушку хліба.

Як кажуть — щастя.

Після вечері кладуся я спати. Спати сплю я спокійно, хоча щонаочі чекаємо ми на Варфоломійську ніч. Наш двірник мені шовечора сповіщав тим самим тоном, немовби він приніс мені листа: «Сьогодні вночі буде *Вархоломейська* ніч, і виріжуть усіх буржуїв і євреїв».

Проказую я *віде* й засинаю.

Ось таж живеться в Києві. Затишно, спокійно, справжня ідилія.

назву Межигірської трагедії. Див.: Elias Tcherikower, "Chapter XI. Ataman Zeleny 1919," in *Di ukrainer pogromen in yor 1919 (The Pogroms in the Ukraine in 1919)* (New York: YIVO Institute for Jewish Research, 1965), http://www.berdichev.org/the_pogroms_in_ukraine_in_1919.htm.

¹² Придушувати повстання послали Інтернаціональні частини Червоної армії.

¹³ Гра слів: з одного боку, це ім'я німецького письменника Бернгарда Келермана (1879–1951 рр.), з іншого, «келерман» їдишем дослівно означає «підвальний чоловік».

¹⁴ Згідно з талмудичним трактатом Макот, юдеї повинні дотримуватися 613 заповідей (*міцвот*), перелічених у Торі: 248 зобов'язальних «роби» («за числом органів і кісток людського тіла») та 365 заборонних «не роби» (за числом сухожилків в організмі та днів у сонячному році) (Макот 23б). Див. також «Книгу заповідей» Рамбама.

Урешті-решт набридли мені ця ідилія, і я вирішив поїхати геть. Яким чином я вирвався з Києва, як я поїхав і що за дорогу я мав — про це у другому розділі.

Розділ другий

Хай буде що заманеться — я їду!

Отже, я вирішив із Києва поїхати, тому що, очевидно, від Києва вже жодної радості не дочекаюся.

Бо що доброго може вийти з міста, де постійна стрілянина? Та й не так та стрілянина, як байдиківання й неробство. Бо якщо ці стріляють, інші — підстрілені, то хто ж працюватиме? А коли не працюють, то нема й жодного промислу, виробництва, торгівлі. А як нема жодного промислу з виробництвом і торгівлею, влаштовують страйки. А як влаштовують страйки, немає чого їсти. А як немає чого їсти, голодують. А як голодують, то роблять революції. А тільки-но почнеться революція, мусять-таки стріляти. А як стріляють, то таки нема жодного часу працювати. А як не працюють, то зростає дорожнеча й голод. А як росте дорожнеча з голодом, то нема чого їсти. А як нема чого їсти, роблять революції. А тільки-но почнеться революція — стріляють і проголошують терор, червоний і білий терор. А як стріляють і проголошують червоний і білий терор, то не можна працювати, і т. д., і т. д.

Ви таки знаєте єврейську народну пісеньку.

*Упопа была сабачка*¹⁵.

Отже, вирішив я виїхати з Києва. Куди? — Це вже таки без жодної різниці.

Як зазначено у Святому Писанні: «Тоді вийшов Яків із Версавії і пішов у Харан»¹⁶. І вийшов Яків із Беер-Шеви і пішов до Харану. Питає Раші¹⁷: для чого розповідає нам цей вірш, що Яків вийшов із Беер-Шеви? Щойно він поїхав до Харану, він таки звісно був поза Беер-Шевою? То є пояснення, що Яків не так мав на увазі йти до Харану, як піти з Беер-Шеви.

Трапляється, що вихід важливіше, ніж, власне, прибуття...

¹⁵ Ідеться про популярну тоді російськомовну пісню «У попа была собака, он ее любил. Она съела кусок мяса — он ее убил...», яку могли в різних варіаціях співати на початку ХХ ст. в Одесі, Києві, Харкові й інших містах і містечках. 1925 р. вийшла друком книжка «Парнас дыбом» (Харків: «Космос»), де було вміщено ще 13 пародій-варіацій на тему вірша авторства Олександра Розенберга й Олександра Фінкеля.

¹⁶ Цитату подано за українським перекладом Івана Хоменка, Буття 28:10. В оригіналі автор використовує цитату івритом із Тори. Див., наприклад, івритський оригінал або російський переклад у виданні *Тора (Пятикнижие Моисеево)*, ред. русского перевода Пинхас Гиль; под общ. ред. Германа Брановера (Иерусалим: Шамир, 1993), 153 — Брейшит 28:10, гл. Ваецэ «И вышел Яаков из Беэр-Шевы, и пошел в Харан».

¹⁷ Раші (акронім «Рабі Шломо Їцхакі», 1040–1105 рр.) — найвідоміший коментатор Талмуду й Танаху, а також єврейський релігійний діяч.

Ба більше, хтозна, чи там, у Беер-Шеві, на той час також не треба було мати якоїсь *перепустки*¹⁸. Хтозна, чи бідолаха Янкель не натерпівся добре, поки він у беер-шевського коменданта отримав *перепустку*. І таки через це наголошує вірш: «Тоді вийшов Яків із Версавії» — Яків щасливо отримав *перепустку* й вийшов із Беер-Шеви.

Київ також таке місто серед міст, із якого головне поїхати. А далі — куди?

Це, бачте, вже все ж таки без жодної різниці.

В усякому разі, поїду я, куди очі мене вестимуть.

Може, це погана путь?

«Куди очі ведуть» — це, мабуть, популярніше й важливіше місце, ніж усі великі міста світу. Хто з вас туди не їздив?

Справді, жодної «встеленої доріжки» для такої «світзаочної» подорожі ви не знайдете; жодного «путівника», котрий би показав вам маршрут і перерахував усі визначні місця й дивовижі, ще не надруковано. Жодного розкладу руху, який би вам точно вказав, коли туди відходить потяг, наскільки це далеко й коли ви туди, у «куди-очі-несуть», прибудете, також немає. Ви навіть не почуєте біля каси, щоби хтось, наприклад, спитав:

— Будьте такі ласкаві, дайте мені квиток до «куди очі мене вестимуть».

І, попри все, можу вас запевнити, що такий шлях існує і є цілком утровоною дорогою, дуже популярним маршрутом.

Особливо для єврейських туристів.

Жодного спеціального квитка нам також не треба мати. Усі дороги ведуть туди, а всі квитки дійсні.

Отже, я вирішив здійснити цю подорож і поїхати, куди мене очі вестимуть.

А ця подорож, імовірно, важча від тих, які здійснювали Біньямін Перший, Біньямін Другий і Біньямін Третій.¹⁹ І я вважаю, що я — найбільший за всіх мандрівників цілого світу. Навіть за Колумба і навіть за Кука, і навіть за Пірі, який прославився тим, що не відкрив Північний полюс²⁰. А Вамбері, *Міклуфа* Маклай²¹ і Нансен не годні й до п'ят моїх сягнути. Подумаєш, вони поїхали відкривати якісь країни морями й пустелями, блукали між дикими племенами, людоджерами, билися з дикими звірами, зміями та скорпіонами, залазили на

¹⁸ Автор вживає польське слово *przepustka*, вочевидь, щоб варшавським читачам було зрозуміліше, про що йдеться.

¹⁹ Див. передмову до публікації.

²⁰ Тут Дер Тункелер сатирично згадує суперечку про відкриття Північного полюсу, що точилася в 1909 р. між Фредеріком Куком і Робертом Пірі, в результаті якої саме Пірі таки офіційно визнали першовідкривачем.

²¹ Орфографія оригінального видання, очевидно, йдеться про Миколу Миклухо-Маклая (1846–1888 рр.).

той бік Самбатіону²², за Гори Темряви²³, або ж, мов Александр Македонський, летіли на орлі до Нижнього Саду Едемського²⁴. Супроти мене вони не варті й понюху тютюну. Бо я, ви таки розумієте, вирвався з Києва. Та й із *пропуском!*

Скажіть мені натомість, хто з усіх усесвітньо відомих подорожніх потребував *пропуску*? Візьміть, наприклад, ось того відомого мандрівця, котрий здійснив навколосвітню подорож за вісімдесят днів. Якби він шукав *пропуск*, то за вісімдесят днів він би навіть першу *командіровку* не отримав. Їм було добре. Ні-яких *пропусків* із *командіровками* й *літерами*²⁵ їм не треба було. Ні про яких *петлюрівців* і ні про які *банди* вони не знали, із вагонів їх не викидали, а бороду не треба було перев'язувати.

Ах, борода, борода, як їхати в дорогу з бородою? Застрахувати її не можна, а в багаж її не беруть. Спитайте натомість, чи Колумб або ж Нансен, готуючись у подорож, мали клопіт із якоюсь бородою? Я радо роздивлявся картини з усесвітньо відомими мандрівниками й жодного разу не бачив, щоб Колумб, наприклад, мусив би обв'язувати свою бороду якоюсь хусткою. Добре їм, мандрівникам народів світу²⁶.

Кожен мандрівник із цих народів світу від'їжджав без жодної бороди, чистий і гладенько поголений, а повертався оброслий бородою.

І це ще й було для них почесно.

Із єврейським мандрівником трапляється якраз навпаки: він від'їжджає з бородою, а повертається без жодної бороди.

Де більше вправності?

І продуктів мандрівники народів світу могли брати також скільки душа забажає. Певно ж, іще й недорого. І очевидно: одне яйце для Колумба жодної ролі не грало. Нема чого й казати, що за нинішньої дорожнечі він би не розбив жодного яйця. Велике діло! Поїхав на моря-океани! Але ж на Дніпро він не поїхав... Поїхав на кораблі, але ж у *теплушці*²⁷ він не поїхав!.. Знахідка! Відкрити Америку! Я певний, що якби йому треба було мати *пропуск* і *разрешеніє* на продукти

²² Легендарна річка, за яку начебто були вигнані 10 єврейських «втрачених» племен. Легенду про втрачені коліна детальніше див. тут: Юлія Громова, «Легенда о потерянных коленах как постмодернистский текст», *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики* 10/48, ч. 2 (2014): 60–64, <http://www.gramota.net/materials/3/2014/10-2/13.html>.

²³ У кабалістичній книзі Зогар оповідається, що Гори Темряви першими виринули після біблійного всесвітнього потопу.

²⁴ Ідеться про легенду про політ Александра Македонського на грифонах або хижих птахів і його занурення до глибин морських. Легенда про політ трапляється не лише у християнських хроніках і середньовічних джерелах, але також і в єврейських, зокрема в Єрусалимському Талмуді. Поняття «нижнього» й «верхнього» Саду Едемського (раю) знаходимо в найвідомішій кабалістичній книзі Зогар.

²⁵ Тут — путівка, подорожній листок.

²⁶ *Umes-hoylem* — дослівно «народи світу», всі народи, крім єврейського.

²⁷ Те саме, що *тепляр* — опалюваний товарний вагон поїзда, в якому перевозили людей.

для своєї команди, й цидулку від лікаря, й посвідчення про щеплення від віспи²⁸, і фотографічні картки, і *хороший поведеніє*, і *благодяжність*²⁹, і *охранну грамоту* від ревізії та *обисків*, Америку би досі не було відкрито.

А якби в нього й вийшло роздобути всі ці речі, він був би таким зчорнілим і понурим, таким змореним і змордованим, що Америка його б усе одно не впустила.

А я поїхав! Отримав *пропуск* і поїхав!

Звичайно, легко так не робиться, як мовиться. Так я собі вирішив. Я — людина вперта, зі сталеву волею та залізним характером. І якщо я вирішив їхати, то, як дасть Біг, поїду.

Розділ третій

Треба лишень отримати такий собі *пропуск*. Польською зветься це *пашепустка*. Німецькою — *Fahrschein*. Їдешем — *кара, якої не було записано в Topi*.

План виїхати з Києва я тримав довший час у таємниці, аж поки одного чудового ранку розкрив його кільком моїм добрим друзям і наближеним особам. Похитали вони на мене головами, поцмокали губами, прийняли мене за фантазера, мрійника, божевільного, що, небога, страждає на дивну манію, *idée fixe* — тобто мандроманію. Бо що? Треба мати *пропуск*. Тобто перепустку, щось на кшталт путівки.

Усе-таки я людина вперта, із залізним характером, сталеву волею та кам'яними ногами. І я подався на мучеництво за віру й узявся клопотати.

Що я мав зробити? — Мализну.

Насамперед узявся я питати-розпитувати. «*Язык до Києв допитаєт*»³⁰. Я так довго питав і розпитував, поки мені не наказали йти до *Ісполкома*. Питаю я, чи то така персона, і де та персона мешкає, чи то доладній чоловік, і якою мовою він говорить. Кажуть мені, що це така установа, *ісполнительний комітет* тобто. Туди, кажуть мені, треба піти і стати в *очередь*.

Пішов я до *ісполкому*. Став у чергу. Підійшов я вже до дверей, не пускають мене всередину. Оскільки на те, щоб увійти в *ісполком*, щоб узяти пропуск, треба піти до якогось такого місця, де стоять у черзі й отримують пропуск на те, щоб увійти до *ісполкому*, щоб отримати пропуск. Де ж те місце, де дають пропуск на те, щоб увійти до *ісполкому*, щоб узяти пропуск? — Не знає ніхто. На це *є справбур* — таке собі *справочне бюро*. Де цей *справбур*? — Не знає ніхто. На це

²⁸ Щеплення від віспи в березні 1919 р. регулювали нормативи Міністерства охорони здоров'я Української Народної Республіки, а радянська влада 10 квітня 1919 р. видала декрет РНК РСФСР «Про обов'язкове віспощеплення», яке мало охопити все населення.

²⁹ Певно, ідеться про «характеристику».

³⁰ Очевидно, україномовний вислів-приказка «язык до Києва доведе» в авторській інтерпретації їдешем.

є такий собі *центрсправбур*, тобто якесь *центральне справочне бюро*. Де ж цей *центрсправбур*? — Не знає ніхто. Не минуло й кількох днів, поки я вивідав.

Став я в чергу до *центрсправбуру* і знайшов те місце, де дають пропуски. Знову став у чергу й добув пропуск на вхід до *ісполкому*. Прибув до *ісполкому*, однак там виявилось стільки світлиць із *отделами* та *подотделами*, з кімнатками, канцеляріями, коморами та комірками. Як у Ноєвому ковчегу. Заходжу я до однієї кімнатки, сидить там *ком*; заходжу до другої кімнати, сидить там *ком-ком*; заходжу я до третьої світлиці, сидить там *ком-ком-ком*, і так далі за чергою. Витанцьовував я так довго між *комкомами*, поки вивідав, що то сон рябої кобили³¹. Тут не дають ніяких пропусків, дають тільки в *че ка*. Починаю я питати, де той *че ка*. Але я ж таки литвак, то й кажу я не *че ка*, а *це ка*³². Питають у мене, якого *це ка* мені треба, оскільки кожна річ тут має якесь *це ка*, центральний комітет тобто. Кажу я, щоб брати *пропуск*. Кажуть мені, що то не *це ка*, а *че ка*, *чік*³³ тобто. Питаю я, де той *чік*? — Кажуть мені: не *чік*, а *чік*. Коротше кажучи, від *чік* на *чік*, від *чік* на *чік*, від *чік* на *це ка*, від *це ка* на *че ка*, поки я довідався, що то мають на увазі саму *чрезвычайку*, і там дають пропуски.

Біжу я у *чрезвычайку* та стаю в чергу, викидають мене з черги. Бо тут — *запісь*. Треба записатися в попередню чергу, щоби стати до цієї черги. То нехай мене запишуть у ту чергу, щоби я міг стати в цю чергу? — Сьогодні вже запізно. Учора записували на сьогодні. То нехай мене запишуть із сьогодні на завтра? Повна вже *очередь*. Я маю прийти завтра, тоді мене запишуть на післязавтра.

Стояв я в черзі сьогодні, завтра, післязавтра, з і без *zanici*, з номерами й без номерів, так довго й широко, аж поки дістався до того *чека*. Каже мені там *баришня*: пропуск дати — із превеликим задоволенням, та що ж? Щоб отримати якийсь *пропуск*, треба спочатку мати якусь *командіровку*, тобто місію, від якоїсь установи, що я маю їхати за якоюсь корисною річчю. Де ж беруть *командіровку*?

Є така норма, що *командіровки* дістають у *совнархозі* — тобто *советі народнаво хозяйства*. Як же підступитися до цього *совнархозу*? І вчинив Біг диво, маю я доньку, вже дівчину. *Ухажує* за нею один парубок, у парубка є швагер, а в того

³¹ Автор тут використовує талмудичний вислів פּרָבָא פּוּרְבָא із трактату Бейца, який дослівно можна перекласти як «ворон квітки», з арамейської — «нісенітниця, дурниця; вигадка».

³² Литваки — їдишемовна назва євреїв із Литви та Білорусі. Діалектною особливістю їхньої вимови було те, що замість звуку «ч» вони вимовляли «ц», замість «ж» — «з», а замість «ш» — «с». Діалект їдишу із цього регіону мовознавці називають північним чи литовським їдишем, або ж «Сабесдікер лосн» (щоб відобразити особливість діалекту, адже у стандартизованому їдиші цей вислів «Суботня мова» звучатиме як «Шабесдікер лошн»). Див. детальніше статтю класика єврейського мовознавства: Uriel Weinreich, “Sabesdiker Losn in Yiddish: A Problem of Linguistic Affinity,” *WORD* 8, no. 4 (1952): 360–377, <http://dx.doi.org/10.1080/00437956.1952.11659447>. Тут автор ще грається з двома загальноновживаними радянськими аббревіатурами: *ЧК* — *Чрезвычайная комиссия*, *Чрезвычайка* (надзвичайна комісія), та *ЦК* — *Центральный комитет*.

³³ У їдиші є дуже розповсюджений пестливо-зменшувальний суфікс «чік», що приєднується до іменників, назв предметів і живих істот.

швагра — троюрідний брат, кушнір, шапкар тобто, він комуніст і працює в *совнархозі*, у *советі народнаво хозяйства* тобто, в *отделі* підсобного транспорту.

Узяв я свою дочку й пішов із нею до її хлопця, з парубком до його швагра, зі швагром до його троюрідного брата, кушніра в *совнархозі*. Виявилося, що троюрідний брат, кушнір, працює зовсім не в *совнархозі*, а в *колгорхозі* — *колоніальному городському хозяйстві*³⁴ тобто. Іду я в *колгорхоз*, відсилають мене в *губпродком* — *губернській продовольственный комітет* тобто. Приходжу я до *губпродкому*, відсилають мене в *горпродком* — *городской продовольственный комітет* тобто. Приходжу я до *горпродкому*, приймають мене з найбільшою повагою та шаною. По такому сімейному благу! І мені готові дати *командіровку*, щоби я поїхав до Бобруйська привезти чорнильне чорнило. Та що ж? Я повинен написати якесь *заявлення* і віддати до *горпродкому*.

На чому ж пишуть те *заявлення*? — На шматку паперу? Де ж беруть шматок паперу? У паперовій крамниці. Прийшов до паперової крамниці, а мені не хочуть продавати. Увесь папір соціалізований, тож треба мати *разрешеніє* від *совнархозу*. Біжу я до *совнархозу*, просять у мене підтвердження від *райпродкому* — *районного продавательного комітету* тобто. Біжу я до *райпродкому*, виявляється, що тут уже не *райпродком*, а *губпродком*. Той *губпродком* реквізував це приміщення в *райпродкому*. Де ж *райпродком*? *Райпродком* реквізував приміщення в *горпродкому*. Куди ж таки перебрався той *райпродком*? Не знає ніхто.

Таки в мене ж залізна голова на плечах і сталеві ноги, то я знайшов той *райпродком*, узяв у ньому підтвердження на 1 аркушик паперу до *совнархозу*; у *совнархозі* взяв *разрешеніє* на 1 аркушик паперу до *центробума*, тобто до паперового відділення *центробума* в паперовій крамниці. Отже, не минуло й двох тижнів, і я одразу отримав 1 аркушик паперу, написав *заявлення*, і, дякувати Богові, ось є, на щастя, *командіровка*!

Тепер, як уже є *командіровка* на поїздку до Бобруйська, щоби привезти чорнильне чорнило, можна вже і їхати. Та що ж? До *командіровки* треба мати *пропуск*.

Яким чином я все-таки отримав *пропуск* — у четвертому розділі.

Розділ четвертий

Очередь

То де ми є, тобто? — Біля *очереді*. Треба стати в *очередь* у *чрезвычайці*, щоби отримати *пропуск* на мою *командіровку*. Мене це теж не стурбувало б. Бо що таке *очередь*? Дуже продуктивна і плідна робота. У нас, наприклад, це вже просто стало звичкою. Другим «я». Я, приміром, коли мені треба увійти у простий дім до знайомого, мушу трохи постояти під дверима, немовби уявити якусь чергу. Бо де ж таке видано, щоби входили куди-небудь ось так, без черги.

³⁴ Іронія автора про «колективне господарство».

Мені, звісно, таке стояння в черзі зовсім не страшно. Та й що ж? Хтозна, як довго це триватиме. А моя *командіровка* має певний термін, у сукупності на 10 днів. А як минуть ці 10 днів, то я ніякого *пропуску* на *командіровку* не дістану. Треба знайти якийсь спосіб, як пробратися до *чрезвичайки* без черги. Це можна зробити, якщо мати блат. Якогось знайомого чи родича при владі.

Щось таке, як ви знаєте, я вже маю: того кушніра, котрий працює в підсобному відділі при продовольчій комісії. Проте такого благу вистачить лиш на те, щоби пройти в *совнархоз*, але щоби пройти до *чрезвичайки* без черги, треба мати вищу протекцію, якогось вищого цабе.

І сталося диво, ось той кушнір має знайомого товариша на ім'я Шмуел-Носн. Я його дуже добре знаю. Він заливає калози³⁵. Тепер він прокурор. Він сидить у *нарком'юсті* — *народному комісаріаті юстиції* — та стереже закони.

Цей прокурор Шмуел-Носн дав мені цидулку на вхід до *чрезвичайки*, тож мене повинні, заради Бога, неодмінно й невідкладно пропустити без *очереді*.

Прийшов до *чрезвичайки*, а мене не пускають і наказують стати в чергу. Оскільки для тих, кому треба пройти без черги, є окрема черга. Тобто черга для тих, кому не треба стояти в черзі.

Коротше кажучи, я побачив, що я не викручуся від тієї черги. І справді, чим я кращий за всіх? Ціле місто (що я кажу!) — ціла країна стоїть у черзі; довгі, довгі вервечки людей на вулицях, біля трамваю, біля лазні, біля кінематографа, біля кожної установи, біля кожної крамнички.

А якщо ж знайдеться крамничка без черги, то там стоїть черга, щоби подивитися на це страшне диво: як виглядає крамничка без черги!

Людина в Росії вже давно не людина сама собою. Вона не має ані ества, ані сутності. Вона лише *стояка в черзі*, не більше. Люди зустрічаються в черзі, знайомляться, крутять любові, одружуються, плодяться, лікуються, народжують (трапляється), вмирають (ой-ой, як трапляється!) і вікують собі вік у черзі.

Росія, кажуть, розірвана на шматки. Утім, є одна річ, яка об'єднує всю цю країну, і це черга. Усі без різниці звання та стану, національності та віросповідання, усі, навіть реакціонери, виступають там, пориваються вперед!

От я, наприклад, коли йду вулицею й бачу чергу, хочу до неї стати. Я не знаю навіть, через що стоїть черга. Хай буде так, стану-но і я. Щось та може й вийти: шматок цукру, в'язочка тютюну, перепустка або ж просто якась цікава річ. От я одного разу в Петрограді стояв у довгій черзі, де юрба штовхалася, щоби подивитися на одну персону, котра сиділа і — їла! Ще в одному місті я бачив довгу чергу з тисяч роззяв, що штовхалися, щоби подивитися на одну персону, котра — працювала!

І справді, коли я подивився на того типа, як він працював, я був вражений. Людина працювала! Я вже не пам'ятаю акурат, що він робив, чи шив черевика,

³⁵ Можливо, тут є гра слів. Бо на сленгу злочинців вислів «заливати калози» може означати «лякати» або «обманювати» когось. Також у 1910–1920-ті рр. контрабандисти могли заливати в підшови калози банкноти.

чи лагодив стіл, але якісь такі роботи. Від яких ми відзвичаїлися та які нагадують старий прогнилий соціальний порядок. Позаяк ми, громадяни й будівники нових форм життя, маємо багато важливіших занять, потрібніших і значно продуктивніших. Активніші мають собі свою роботу: хтось веде громадянську війну, хтось створює нові республіки, хтось собі працює на ниві погромної справи, контрибуцій, партійної боротьби, страйків, засідань, мітингів і промов... Усілякі такі роботи, від яких країна багатіє й розквітає, як ріжкове дерево³⁶.

Що ж до звичайного громадянина — він має свою роботу. Спекуляція, стояння в черзі й рахування грошей.

Розділ п'ятий Гроші

Рахування грошей у Росії, щоб ви знали, — це також одне з найзначніших і найважчих занять, і воно займає багато часу.

У Росії є 689 тисяч³⁷ республік, кожна республіка має собі своїх кілька сортів грошей, а кожна копійчина має 689 тисяч ознак. Яка є справжня, а яка фальшива, яка стара, а яка нова, яка хрустка, а яка пошматована: купони, марки, бони, гривні, без ліку й без числа.

Завдяки цій блискучій фінансовій системі продуктової обмін у країні зовсім зріс, а кожна торговельна операція здійснюється з блискавичною швидкістю.

Наприклад, коли Бог помагає вам, і ви знайшли, де купити фунтик хліба, то вам треба зробити малу й коротку процедуру: насамперед треба пильнувати, коли власник фунтика хліба перебуватиме в доброму гуморі. Тоді ви заходите до нього з солодкою посмішкою на обличчі й із товариським «Доброго ранку!». Ледве не починаючи цілуватися. Ви ще питаєтеся про його здоров'я і здоров'я його жінки та дітей. Ви можете їх навіть і не знати. Якщо поруч грається його дитина, візьміть її на руки та грайтеся з нею, танцюйте та стрибайте, бавтеся, просто-таки немов ця дитина запала вам у душу. А тоді починаєте ви так собі зненацька заводити розмову про те, що вам самим хочеться, поки не дійдете до фунтика хліба.

Виявляється, що цей пекар готовий вам відважити той фунтик хліба. Та що ж? Гроші. Які гроші ви йому дасте? Чи карбованці *вінницької Директорії*, чи банкноти республіки *Гуляй-Поле*, чи, може, гроші *радянської республіки*? З великих грошей він вам не видасть решти, а маленькі гроші взагалі не хоче брати. До

³⁶ Ріжкове дерево не раз згадано в Талмуді, про нього існує багато переказів і легенд, одна з яких оповідає, що цариця Савська взяла на зустріч із біблійним царем Соломоном зернята ріжкового дерева, після чого в Землі Ізраїлю це дерево стало частиною місцевої флори. За часів Римської імперії його плоди використовували як міру ваги.

³⁷ В оригіналі йдишем вжито вислів «*tarpat aloftm*» תרפ"ט אלפים — («689 тисяч»), тобто безліч, сила силенна.

того ж він не знає, як із теперішнім курсом грошей і як довго протримається ця влада, яка республіка втримається, а яка впаде, і яка ще нова влада назавтра вигулькне, чим гарантовані саме ці гроші, якими фондами й резервами? При цьому він дає вам зрозуміти, що найкраще рішення — щоб ви трималися своїх грошей, а він лишиться при своєму хлібові. Бо одному Богові відомо про ці гроші, що може статися, а хліб за будь-якого соціального та політичного порядку, за всіх урядів і влад — основа-основ. Таке у хліба єство...

Тоді ви добресенько підперізуєтеся й заводите з ним суперечку та ґрунтовну дискусію стосовно політики. Ви доводите йому все, згідно з премудростями стратегії й дипломатії, політичної економії й соціології, що капітал лишається капіталом. А гроші — завжди гроші, а кожна копійчка — гарантована, і Росія заплатить. Як рідненька заплатить! Росія достатньо багата. Кавказ! Сибір! Баку! Сибірські золотокопальні, Донбас, бакинська нафта, український хліб!.. Мало таких скарбів? Голова ваша працює. І не так сама голова, як шлунок. Він творить вам таку поважну допомогу, що після годинної дискусії ваш друг пекар переможений. Він згоден. Ви починаєте йому виплачувати 25 рублів і 5–10–15 копійчаних марок або українських шагів. Це триває недовго — годину та чверть рахування загалом.

Бачить пекар марки й не хоче нічого. Не хоче він того мотлоху, бо більшість із них фальшиві. Ви таки даєте йому зрозуміти, що навпаки, оскільки вони фальшиві, то вони таки правильні, бо справжніх узагалі немає. Аби вони ходили, а позаяк вони ходять, то це ходяча монета, бо гроші — таки не більше ніж угода. І такі інші погляди. Не подобаються йому такі теорії. То що ж він хоче? Він хоче *керенки*³⁸.

Про мене, хай будуть *керенки*. *Керенки* — то вже є якась надія. Та що ж? Їх необхідно також добренько передивитися, обстежити й перевірити. *Керенка* любить, щоб її роздивлялися. Спершу — на світло, чи є водяні знаки. А коли є водяні знаки, то якої вони форми. Треба *керенку* покласти на долоню й придивитися на тінь, яку кидають знаки: чи в неї правильний малюнок. Узагалі на *керенках* треба розумітися, бо не скрізь їх роблять однаково. Одеська робота, наприклад, — курям на сміх через водяні знаки. Мало води в тій *керенці*. Натомість у Житомирі дають собі раду з *керенками*, що аж любо глянути. Справжня вода. Навіть коли й ухопиш на льоту, однаково треба одеській *керенці* більше води. От кумедія, таким Чорним морем вони володіють! Я таки не розумію, чому одеські махлярі так жаліють трохи води? Катеринославські³⁹ «майстри», дивіться, роблять краще. Вони роблять прозорі знаки олією або ж таким жиром. Тому якщо ви хочете знати, чи це катеринославська робота, то мусите *керенку* спочатку понюхати, а тоді лизнути. От усі ці дії й церемонії над кожною

³⁸ Рохраункові білети періоду Тимчасового уряду Росії на чолі з Олександром Керенським (1917 р.).

³⁹ Катеринослав — назва міста Дніпро в 1802–1926 рр.

копійчиною при всякому гандлю проробляють продавець і покупець, продавець-ва дружина й діти, а також сторонні особи, що стоять поруч.

І так ви бачите, як усе населення рахує гроші, нюхає й лиже, дивиться на сонці, сортує, прасує, студіює, міняє, ріже. Фінанси квітнуть, гандель зростає, заможність країни збільшується.

Але я все це вам розказую просто так, між іншим. Як я все-таки отримав перепустку та виїхав із Києва — про це в шостому розділі.

Розділ шостий **Домовий комітет**

Отже, ми знаємо, чим займається російський громадянин у Росії й на Україні: громадянською війною, стоянням у черзі та рахуванням грошей.

Однак є ще кілька занять, які ми не маємо права обійти. Насамперед, охорона дому. Кожен будинок має собі свою будинкову організацію з домовим комітетом, головою, секретарем, дворовим комендантом, дворовою самообороною й виборами. Одне слово, це, власне, така собі держава на автономно-комуністично-соціалістичних засадах.

Кожен домовласник, кожен сусід або сусідка має бути членом цього домового комітету та відбувати всі обов'язки: внески, платежі, відвідування засідань і нарад комітету. Власне, то ніякі не засідання, а радше «стояння», бо ті засідання переважно проводяться стоячи на сходах. Так відбувається, бо комуністичні тенденції дуже сильні: кожен перший хоче, щоб засідання відбувалися вдома не в нього, а в другого, другий — щоб у третього. Це триває доти, доки всі не зберуться на нейтральній території спільного володіння — на сходах.

Тут наради проводяться на правдиво-парламентарний лад, із доповідями, дискусіями, підняттям рук тощо. Скільки прихованих ораторських талантів і неочікуваних активістських здібностей було тут виявлено.

Та й тут громадяни не всі рівні. Тут, на похилих сходах, одні стоять вище, а інші — нижче.

Соціальна драбина й тут дається взнаки. Якщо тільки не збудують сходи пласко й горизонтально, а не похило. Може, ми це також побачимо. У країні необмежених можливостей усе можливо.

Коротше кажучи, «засідають».

Кожен клопіт, кожен дефіцит у дворі викликає нове засідання. А оскільки клопоти й нестачі є в більшості, сусіди не припиняють сидіти та радитися. При цьому у всіх мешканців двору відчувається значний настрій єдності й комунізму. Наприклад, коли йдеться про вугілля на зиму, приходять на засідання всі, крім тих, хто вже приватно забезпечив собі трохи дров. Коли йдеться про парове опалення, приходять усі, крім тих, у кого є готові печі в себе вдома. Коли йдеться про ремонт ліфта, приходять усі з вищих поверхів, окрім тих, хто живе на нижчих. Одне слово — комуна країни-комуні.

Лише на одній ниві всі сходяться — тоді, коли треба розіграти між усіма пару калаш, яку отримав двір від міністерства провіанту, чи коли треба створити дворову оборону.

Кожен, без різниці віку та статі, багатий чи бідний — мусить стояти кілька годин на добу у дворі на варті й охороняти двір від бандитських нападів. Не допоможе жодна вада чи *льгота*, жодне каліцтво — усі мусять нести цей обов'язок.

Візьміть, наприклад, мене. Найбільша мобілізація мене, *шлімазла*⁴⁰, оминула, кожен *призив* мене оголошував «не годен», а тут я цілий вояка, комендант, фельдмаршал. Стою я собі, оперезаний шаблею, з великою рушницею посеред ночі на дворі, роззираюся на всі боки й дивлюся: куди б я, приміром, у разі бандитського нальоту з усією моєю нечисленною зброєю сховався...

Цю самооборону було створено через усі ті перехідні моменти зміни однієї влади на іншу. Бо коли одна влада відходить, а інша ще не прийшла, місто залишається без нагляду й охорони. Тоді з'являються бандити й роблять свої візити. А через те, що влади постійно відходять і приходять, і позаяк перед відходом кожна влада вважає за свій обов'язок повипускати всіх бандитів із тюрем (певно, щоб показати наочно, що без неї порядок тільки гірше), панує цілковита анархія. А оскільки від кожного бандитського візиту громадянину нічого до кишені не потрапляє, усі сусіди мусять організовуватися до єдиної дворової оборони й завчасно попідкуватися... про підвали та горища...

Хто таки бачив російського громадянина в підвалі чи на горищі, той справді жодної крашої комуни не зустрічав.

Практика показала, і я, як комендант, могу засвідчити, що в такі от канікули — між однією владою й іншою, якраз коли місто лишається без нагляду й панує анархія, — становище не таке вже й небезпечне. Набагато гірше, коли приходять нова влада й починає знищувати «зрадницькі елементи», починає «захищати» ваше життя, ваше майно, починає «втихомирювати» населення, вивіщує заспокійливі плакати та декрети на стінах і, між іншим, кілька десятків громадян на ліхтарних стовпах, починає шукати зброю заради спокою. Тоді, як бачите, зовсім гірко.

Проте ми, громадяни, не нарікаємо. Навпаки, ми задоволені кожною владою, котра здобула перемогу та рветься до міста разом із роз'юшеною армією й важкою артилерією. Доказ цьому такий: кожную владу ми зустрічаємо гостинно та привітно. Ай, що ж це коїться за справжнісіньке пекло? Щойно прибула цілком безвинна влада, тільки ж інша, переможена, котра тепер працює у *підніллі*, по-партизанськи, завдає нам, громадянам, пекельних страждань заради агітації, щоб агітувати нас за свої принципи, щоб ми вважали, що це коїть нам нова влада й сумували за старою. Однак якщо та, стара влада, прийде й вижене нову, то та нова влада нам накоїть таких бід, що ми знову будемо тужити за старою владою й переймемося її ідеями.

Так, до слова, у Києві.

⁴⁰ З ідишу — «невдаха, нещастя».

Коли українці прийшли, ми мали біди й безлад. Українці сказали й за-присяглися всіма своїми святими (і їм можна вірити), що то чинять більшо-вики, щоб скомпрометувати українців. Отож, ми сумували за третьою вла-дою. А коли прийшла та третя влада, дві попередні зживали нас зі світу, пев-но, щоб «скомпрометувати» цю третю силу й щоб ми сумували за минулими двома владами з їхніми ідеалами. А позаяк у Києві витинають кадрили кілька влад, що приходять і відходять, і кожна влада хоче «скомпрометувати» інші й дати нам відповідну «агітацію» за свої ідеали, зрозуміло, що ми по самі вуха загрузли в багні.

Й ось це головне заняття російського громадянина загалом і єврейського громадянина зокрема.

Грузнути в багні.

До речі, ви все-таки волієте знати про мою подорож, то майте терпіння. Я на вас довше чекав.

Розділ сьомий Вивіски

Перш ніж ми повернемося до моєї подорожі й до *очереді*, куди я став, щоб отримати *пропуск* на поїздку, мушу вам ще трохи розповісти про заняття та справи російського громадянина. Про багато занять ви вже знаєте: як стояти в черзі, рахувати гроші, берегтися від нападів, ховатися від погромів, платити контрибуції, брати контрибуції, та інші подібні продуктивні й практичні роботи.

Однак це ще не все. Є ще й інші справи: перемальовувати й переписувати вивіски.

Переробляння вивісок — це, власне, стара професія. І вона вже має свою історію.

Ще геть давно, перед війною, торговці вже мали звичку переписувати вивіски на жінчине ім'я. Це був своєрідний шанобливий акт торговця, що виконував своєрідну почесну фінансову функцію. Проте вивіски переробляли й через національно-політичні та патріотичні вподобання.

Наприклад, мій приятель Гіршл, котрий мешкає в Києві. Він має перукарський заклад на неєврейській вулиці з вивіскою «Берлинская парикмахерская Григория Майофесова». Так зветься він — Ма-йофес⁴¹, однак на табличці він додає «ов» до кінця — *Ма-йофесов*, бо всі російські прізвища закінчуються на

⁴¹ Гра слів, бо їдишем «Ма-йофес» (מַה יִפֶּס), у перекладі «Яка ти прекрасна» — назва однієї із суботніх духовно-релігійних пісень із гарною мелодією. За переказами, польські поміщики любили розважатися й кепкувати зі своїх працівників, євреїв-орендарів, коли ті на панське прохання співали й витанцювали під «Ма-йофес». Підлабузника, плазуна так і називали б їдишем — «майофеснік».

«ов»: Попов, Иванов, Балашов, Тішебов⁴² тощо. Він боїться «чік», бо прізвище, що закінчується на «чік», — єврейське. Те саме з іменами «Соловей» і «Воробей», коли вони закінчуються на «ов», то це такі російські імена: Соловійов, Воробійов. А якщо вони закінчуються на «чік», то одразу стають єврейськими: Соловейчік, Воробейчік тощо.

Знавці-філологи кажуть, що таке береться від того, що неєврей любить вихилити чарку будь здоров, а єврей бере лише *капочку*.

Та це не стосується діла.

Одного гарного ранку прийшов припис, що всі вивіски єврейських підприємств повинні носити єврейські імена.

Не до смаку це моєму товаришу Гіршлу, то він дав собі раду й написав на табличці «Герасим Майофесович». Тобто, як хочеться, то це єврей, а як хочеться — то неєврей, однак радше неєврей. Проте *пристав* із тої дільниці був жорстким неєвреєм, Гаманом-антисемітом⁴³. Він провадив із моїм товаришем Гіршлом боротьбу не на життя, а на смерть. Спало на думку Гіршлові пожартувати, тож він переробив «Герасима Майофесовича» на «Германа Майофесона» — нехай зветься напівєвреєм, напівіноземцем, радше іноземцем — німцем. Але ж *пристав*! Щоб він крізь землю провалився! Не припинив переслідувати. І так довго й усіяко, поки мій дядько не вимушений був узагалі поступитися й написати своє справжнє ім'я з паспорту: «Гершко Ма-йофес».

Гадаєте, що вже й скінчилася справа на тому? Чекайте-но.

Спалахнула велика світова війна. Одного гарного ранку приходять той пристав знову до мого друга.

— Гершку, — каже він, — ми все-таки зараз ведемо війну з німцем, то справедливо, щоб ти переробив свою вивіску.

А єврейчик дивується: як його вивіска стосується світової війни? А *пристав* йому дає зрозуміти, що такі стосується, бо на табличці значиться в нього «Берлінская парикмахерская». Не пасує, щоб Берлін зараз був фірмою. Набагато краще й патріотичніше, якщо він напише на вивісці «Пшемисловская парикмахерская», оскільки Пшемисьль⁴⁴ ось шойно взяли, а це радість і свято.

Мій приятель Гіршл найняв фарбаря, маляра та просто людей. Зняли вивіску, стерли ту «Берлінскую» й написали «Пшемисловская».

За кілька тижнів знову прийшов *пристав*.

⁴² Автор тут вдало іронічно витворює російське прізвище, котре насправді — *Тіше-бов* (у вимові їдишем) або ж *Тіша бе-ав* (івритом) — юдейський релігійний піст і єврейський національний день жалоби в пам'ять про руйнування Єрусалимського храму.

⁴³ Гаман (Аман) — персонаж біблійної Книги Естер, який підступно намагався знищити весь єврейський народ. На честь порятунку й перемоги над ворогом у юдейській релігійній традиції з'явився свято Пурім. Гаманом у їдиші можуть називати будь-якого ненависника євреїв. Варто згадати, що в українській мові є крилатий вислів «бити як гамана» у значенні «сильно бити».

⁴⁴ Пшемисьль (теп. Польща).

— Гершку, — каже він, — Пшемисль у нас забрали. Треба переробити вивіску. Треба стерти слово «Пшемислов».

— Що ж тоді мені написати? — питає Гіршл. — Мені все-таки треба мати фірму?

— Хіба я знаю? — відповідає *пристав*. — Напиши «Варшавская парикмахерская», їй-богу, непогано. По-перше, Варшава — гарне місто, а по-друге, скоро вже буде рік, як ми її героїчно посідаємо. Німець її не може взяти.

Посилає мій Гіршл знову по маляра, переробляють вивіску з «Пшемисловской» на «Варшавскую». Повісили, прибили. — *Пристав* знову тут.

— Гершку, — каже він, — треба переробити вивіску: Варшава вже не в нас.

Розгнівався вже добряче мій єврей, скимлить йому серце:

— *Господін пристав*, — каже він, — Ви хочете мене зробити бідняком. Я вже не маю жодних сил ту вивіску тягати вниз і вгору, наймати малярів і купувати фарбу. Я геть до краю зубожію!

Гиркнув *пристав*, тупнув ногою:

— *Малчать! Жидовская морда! Ти у меня сто раз пере Красиш!* Тобто мовчи, *жидовская морда*, ти мені сто разів перефарбовуватимеш! Єврей повинен бути патріотом!

Останній аргумент цілком переконав мого дядька, бо мій приятель Гіршл таки патріот. І почалося перефарбування. Щодня нова назва: з «Варшавской» на «Либовскую», з «Либовской» на «Брестскую», з «Брестской» на «Виленскую» і т. д., і т. ін...

Щодня знімає дядько Гіршл табличку, купує фарбу. Фарбар у нього вже був свій, на річному утриманні, і терли так довго, поки не спинилися на Петербурзі. «Петербургская парикмахерская» — чудова назва. І гарна, і патріотична, а також є надія, що протримається.

Не проходить і восьми днів, аж раптом вигулькує нове розпорядження, аж від самого царя, «*Па височайшему повеленію*» тобто, що від сьогодні Петербург уже не Петербург, а «Петроград». І знову виринув *пристав*:

— Гершку! Треба переробити вивіску. Кінець Петербургу. Петербург — німецьке слово. А Петроград — істинно російське, тому невідкладно ти повинен переробити з «Петербургской парикмахерской» на «Петроградскую парикмахерскую».

Коротше кажучи, приятель Гіршл переписав із «Петербургской» на «Петроградскую».

Ця робота, якою займалися лише одиниці, потім стала карою країни, тобто заняттям усього краю, всіх громадян.

Коли вибухнула революція, в усій Росії відбулося переписування вивісок.

*До кожної країни її письмом і до кожного народу його мовою*⁴⁵.

⁴⁵ Цитата івритом із двадцять першої юдейської біблійної книги — Книги Естер, що входить до розділу Писання. Цитату подано за українським перекладом Івана Хоменка —

Україна стала *самостійна*, з Радою⁴⁶. І виходить розпорядження, що вивіски повинні бути переписані українською. Євреї отримали персонально-національну автономію, і стало ще правильніше для кожного єврея написати на вивісках також і їдишем. Сіоністи заради демонстрації пустилися писати на вивісках ще й *святою мовою*⁴⁷. Прийшли більшовики, прогнали українську Раду й видали декрет, що на вивісках усі повинні встановити назад російські написи, а стерти гебрайські. Тобто лишити українською, російською та їдишем. Повернулася Рада й привела німця. Той німець всадовив Гетьмана й порекомендував, що було б доцільно, якби на вивісках також написали німецькою. Щоби німецький солдат також знав, що у крамниці продається.

Упоралися з вивісками чотирма мовами: російською, їдишем, українською й німецькою. Зник німець. Петлюра повстав, скинув Гетьмана й видав суворий наказ, щоб упродовж 24 годин усі вивіски було переписано тільки українською. Щоб від німецької та російської не лишилося й сліду. Їдиш може лишатися, але маленькими літерами.

Такі розпорядження змінювалися день-у-день. За кожним таким наказом, у громадян була одна робота: вилазити на прямовисні стіни, витягати драбини, зривати вивіски, шкребти, стирати, малювати, латати, шмарувати...

Магазини вже давно було дощенту спустошено. У крамницях уже давно пусто-препусто, а громадянин усе переробляв вивіски: тер і затирав, писав і переписував.

Розумні громадяни не переписували вивіски, а лише заклеювали папером те, що не можна, і залишали те, що треба, щоб завтра зірвати папір із того, що можна, і заклеїти те, що не можна.

Ще розумніші громадяни забілювали заборонені рядки на вивісках вапном. Бо поки перший дощ змие, це вже буде дозволено новим урядом.

Були однак і такі винахідники й механіки, котрі налаштували собі такі вивіски, що крутилися, як дрейдл⁴⁸, і кожного разу могли викручувати потрібний напис потрібною мовою. Напис там був зроблений усіма сімдесятьма мовами. Бо хто знає, який ще уряд прийде, якого походження, і якої мови вимагатиме.

Отже, вивіски в кожному місті Росії, особливо в окупованих місцевостях і нових республіках, виглядають як модерні й мистецькі футуристичні картини, додатки до футуристичних плакатів і малюнків, котрими зараз прикрашено й розцяцьковано стіни й будинки.

Кажуть, що всі уряди також піклуються і про естетику та красу країни.

Книга Естери (8:9).

⁴⁶ Ідеться про Українську Центральну Раду.

⁴⁷ Мову іврит тоді звично називали «святою мовою», гебрайською або ж гебрейською, а також староеврейською.

⁴⁸ Дзига.